मण्डरी, स्त्री, (मण्डयति भूषयतीति । मड़ि+ अरप्रत्ययः । स्त्रियां ङीप् ।) घुर्घुरी । इति हारावली ॥

मण्डलं, क्ली, (मण्डयति भूषयतीति । मड़ि+ "कलस्तृपश्च ।" उणा० । १।१०६ । इति कलः ।) चन्द्रसूर्य्ययोर्व्वहिर्व्वेष्टनम् । चन्द्रसूर्य्ययोरुत्पातजरश्मिमण्डलम् । यथा,—

"वातेन मण्डलीभूताः सूर्य्याचन्द्रमसोः कराः ।
मालाभा व्योम्नि तन्वन्ते परिवेशः प्रकीर्त्तितः ॥"
इति साहसाङ्कः ॥

तत्पर्य्यायः । परिवेशः २ परिधिः ३ उपसूर्य्यकम् ४ । इत्यमरः । १ । ३ ।३२ ॥ परिवेषः मूर्द्धन्यान्तोऽपि । यथा,—

"पुंलिङ्गः परिवेषः स्यात् परिधौ परिवेषणे ।"
इति मूर्द्धन्यान्ते रुद्रः ॥

सूर्य्यमुपगतं उपसूर्य्यं स्वार्थे कः उपसूर्य्यकम् । चन्द्रपक्षे उपसूर्य्यमिव उपसूर्य्यकं इवार्थे कः । इति भरतः ॥ * ॥ चक्रवालम् । इत्यमरः । १ । ३ ।६ ॥ तत्तु मण्डलाकारेण परिणतं समूहमात्रम् । मण्डलाकारदिक्समूहः । इति माधवी ॥ चक्रस्येव वालो वलनमस्य चक्रवालं वलेर्घञि वालः मनीषादित्वात् अस्य त्वे चक्रवाड़ञ्च । किंवा चक्रेण चक्राकारेण वाड़ते चक्रवाड़ं वाड़ृङ आप्लाव्ये अल् । इति भरतः ॥ * ॥ कोठरोगः । द्वादशराजकम् । इति मेदिनी । १ ले, २१ ॥ (उक्तञ्च तद्विवरणं कामन्दकीये नीतिसारे । ८ । १—२२ ।

"उपेतः कोषदण्डाभ्यां सामात्यः सह मन्त्रिभिः ।
दुर्गस्थश्चिन्तयेत्साधु मण्डलं मण्डलाधिपः ।
रथी विराजते राजा विशुद्धे मण्डले चरन् ।
अशुद्धे मण्डले सर्पन् शीर्य्यते रथचक्रवत् ॥
रोचते सर्व्वभूतेभ्यः शशीवाखण्डमण्डलः ।
सम्पूर्णमण्डलस्तस्माद्विजिगीषुः सदा भवेत् ॥
अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोषो दण्डश्च पञ्चमः ।
एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्व्विजिगीषोरुदाहृताः ॥
एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमः पृथिवीपतिः ।
सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच बृहस्पतिः ॥
सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः ।
जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥
कौलीनं वृद्धसेवित्वमुत्साहः स्थूललक्षिता ।
चित्रज्ञता बुद्धिमत्त्वं प्रागल्भ्यं सत्यवादिता ॥
अदीर्घसूत्रताऽक्षौद्रं प्रश्रयः स्वप्रधानता ।
देशकालज्ञता शाठ्यं सर्व्वक्लेशसहिष्णुता ॥
सर्व्वविज्ञानिता दाक्ष्यं सदा संवृतमन्त्रता ।
अविसंवादिता शौर्य्यं भक्तिज्ञत्वं कृतज्ञता ॥
शरणागतवात्सल्यममर्षित्वमचापलम् ।
स्वकर्म्मदृढशाक्तत्वं ज्ञातित्वं दीर्घदर्शिता ॥
जितश्रमित्वं धर्म्मित्वमक्रूरपरिवारता ।
प्रकृतिस्फीतता चेति विजिगीषुगुणाः स्मृताः ॥
सर्व्वैर्गुणैर्व्विहीनोऽपि स राजा यः प्रतापवान् ।
प्रतापयुक्ता त्रस्यन्ति परान् सिंहा मृगानिव ॥
प्रतापसिद्धौ नृपतिः प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।
तस्मादुत्थानयोगेन प्रतापं जनयेत्परम् ॥
एकार्थाभिनिवेशित्वमरिलक्षणमुच्यते ।
दारुणस्तु स्मृतः शत्रुर्व्विजिगीषुगुणान्वितः ॥
लुब्धः क्रूरोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः ।
मूढो योधावमन्ता च सुखच्छेद्यो रिपुः स्मृतः ॥
अरिर्म्मित्रमरेर्म्मित्रं मित्रमित्रमतःपरम् ।
तथारिमित्रमित्रञ्च विजिगीषोः पुरः स्थिताः ॥
पार्ष्णिग्राहः स्मृतः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् ।
आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु मण्डलम् ॥
अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः ।
अनुग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्व्वधे ॥
मण्डलात् हि चैतेषामुदासीनो बलाधिकः ।
अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानाञ्च वधे प्रभुः ॥
मूलप्रकृतयस्त्वेताश्चतस्रः परिकीर्त्तिताः ।
आहैव मन्त्रकुशलश्चतुष्कं मण्डलं मयः ॥
विजिगीषुररिर्म्मित्रं पार्ष्णिग्राहोऽथ मध्यमः ।
उदासीनः पुलोमेन्द्रौ षट्कं मण्डलमूचतुः ॥
उदासीनो मध्यमश्च विजिगीषोस्तु मण्डलम् ।
उशना मण्डलमिदं प्राह द्वादशराजकम् ॥")

देशः । स च देशः समन्ताद्विंशतियोजनं चत्वारिंशद्योजनं वा । इति केचित् ॥ गोलम् । इत्यनेकार्थकोषः ॥ चक्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ संघातः । इति हेमचन्द्रः ॥ नखाघातः । इति शब्दमाला ॥ धन्विनां स्थानपञ्चकान्तर्गतस्थितिविशेषः । यथा,—

"मण्डलाकारपादाभ्यां मण्डलं स्थानमीरितम् ।"
इति शब्दरत्नावली ॥

व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्यूहविशेषः । यथा,—

"तिर्य्यग्वृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ।
मण्डलं सर्व्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ॥"
इति भरतधृतकामन्दकिः ॥

(अस्य पुंस्त्वमपि । यथा, महाभारते । ६ । ७८ । २० ।

"भीष्मेण धार्त्तराष्ट्राणां व्यूढः प्रत्यङ्मुखो ययौ ।
मण्डलः सुमहाव्यूहो दुर्भेद्योऽमित्रघातिनाम् ॥"

यथा च, कामन्दकीये । १८ । ४१ ।

"मण्डलोऽसंहतो भोगो दण्डश्चेति मनीषिभिः ॥")

ग्रहादीनां मण्डलसंस्थानं तत्परिमाणञ्च यथा,

"सर्व्वेषान्तु ग्रहाणां वै अधस्ताच्चरते रविः ।
रवेरूर्द्ध्वं स्थितः सोमः सोमान्नक्षत्रमण्डलम् ॥
नक्षत्रेभ्यो बुधस्तूर्द्ध्वं बुधादूर्द्ध्वन्तु भार्गवः ।
तस्मादङ्गारकश्चोर्द्ध्वं तस्य चोर्द्ध्वं बृहस्पतिः ॥
तस्मात् शनैश्चरश्चोर्द्ध्वं तस्योर्द्ध्वमृषिमण्डलम् ।
ऋषिभ्यश्च ध्रुवश्चोर्द्ध्वमायान्तं त्रिदिवं ध्रुवे ।
आदित्यनिलयो राहुः कदाचित् सोममार्गतः ॥
सूर्य्यमण्डलसंस्थस्तु नित्यं केतुः प्रसर्पति ।
नवयोजनसहस्राणि विस्तारो भास्करस्य तु ॥
विस्तारात्त्रिगुणश्चास्य परिणाहे तु मण्डलम् ।
द्विगुणः सूर्य्यविस्ताराद्विस्तारः शशिनः स्मृतः ॥
द्विगुणं मण्डलञ्चास्य यथैव सवितुस्तथा ।
चन्द्रतः षोड़शो भागो भार्गवस्य विधीयते ॥
भार्गवात् पादहीनस्तु विज्ञेयो वै बृहस्पतिः ।
बृहस्पतेः पादहीनौ वक्रसौरावुदाहृतौ ॥
विस्तारमण्डलाभ्यान्तु पादहीनस्तयोर्बुधः ।
बुधतुल्यानि ऋक्षाणि सर्व्वे ह्रस्वानि यानि तु ॥
योजनार्द्धप्रमाणानि तेभ्यो ह्रस्वं न विद्यते ।
राहुः सूर्य्यप्रमाणस्तु कदाचित् सोमसम्मितः ।
तस्मात् ग्रहप्रमाणस्तु केतुस्त्वनियतः स्मृतः ॥"
इति देवीपुराणे ग्रहगतिर्नामाध्यायः ॥

शान्तिमण्डलविधिर्यथा,—

"चतुर्हस्तं समारभ्य यावद्धस्तशतं भवेत् ।
मण्डलं तत्र कर्त्तव्यमत ऊर्द्ध्वं न कारयेत् ॥
विमलं विजयं भद्रं विमानं सुभद्रं शिवम् ।
वर्द्धमानञ्च देवञ्च सताख्यं कामदायकम् ।
रुचकं स्वस्तिकाख्यञ्च द्वादशं इति मण्डलाः ॥
सितादिहरितान्ताश्च रजाः कार्य्याः सुशोभनाः ।
शालिषष्टिककौसुम्भरजनीहरिपत्रजाः ॥
मणिविद्रुमरागाश्च भस्मना अभिमन्त्रिताः ।
सितवर्णपधूपाद्या रजाः कृत्वा तु पातयेत् ॥
अस्त्रराजं न्यसेन्मन्त्री स्वस्वेति पदं पि वा ।
समोत्थानं शुभं कृत्वा गोमयेनोपलेपितम् ॥
चन्दनागुरुकर्पूरचोदधूपाधिवासितम् ।
भूभागं सुमितं सिद्धं पूर्व्वपश्चिमकोत्तरम् ॥
याम्यं स्वस्तिकमत्स्याङ्गैः सूत्रैर्व्वीणांशपत्रजैः ।
पद्मपत्राष्टकं मध्ये द्विगुणं त्रिगुणं पि वा ॥
द्वाराणि समसूत्राणि कर्णिकाकेशरोज्ज्वलम् ।
पद्मं तथावशेषाणि स्वस्तिकान्युत्पलानि च ॥
सव्यावलम्बहस्तस्तु रजःपातं समाचरेत् ।
मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरुपरिष्टाद्यथेच्छया ॥
अधोमुखाङ्गुलिं कृत्वा पातयेत्तु विचक्षणः ।
समा रेखा तु कर्त्तव्याविच्छिन्ना पुष्टिवर्द्धिता ॥
अङ्गुलपर्व्वनैपुण्या समा कार्य्या विजानता ।
संसक्तां विषमं स्थूलं विच्छिन्नं कृशराहतम् ॥
पर्य्यन्तवर्पितं सूक्ष्ममालिखेन्न कदाचन ।
संसक्ते कलहं विद्याद्ध्रस्वरेखे तु विग्रहम् ॥
अतिस्थाने भवेद्व्याधिर्नित्यं पीड़ा विमिश्रिते ।
विन्दुभिर्भयमाप्नोति शत्रुपक्षान्न संशयः ॥
क्षयायाश्चार्थहानिः स्यात् विच्छिन्ने मरणं ध्रुवम् ।
वियोगात्तु भवेत्तस्य इष्टद्रव्यसुतस्य वा ॥
अविदित्वा लिखेद्यस्तु मण्डलन्तु यथेच्छया ।
सर्व्वदोषानवाप्नोति ये दोषाः पूर्व्वभाषिताः ॥"
इति देवीपुराणे पुष्याभिषेकचिन्तानामाध्यायः ॥

सूर्य्यमण्डले देवानां स्थितिर्यथा,—

"अर्च्चयन् पूजयन् देवं जपेच्च रविमण्डले ।
आदित्यमण्डले देवं ध्यात्वा विष्णुमुपैति तम् ॥"

भोजनमण्डलं यथा,—

"यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राक्षसास्तथा ।
घ्नन्ति केवलमन्नस्य मण्डलस्य विवर्ज्जनात् ॥
आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः ।
मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्व्वन्ति मण्डलम् ॥